

ZNAČAJ FINANSIRANJA ZADRUGARSTVA I UDRUŽIVANJA ZA RAZVOJ AGROBIZNISA REPUBLIKE SRBIJE

Miloš DIMITRIJEVIĆ¹

Apstrakt

Saradnja ekonomskih subjekata je od posebne važnosti, naročito u poljoprivredi. Predmet rada je sagledavanje strukture poljoprivrednih gazdinstava i preduzeća, dok je cilj rada da se ukaže na značaj njihovog udruživanja za razvoj agrobiznisa Republike Srbije. Komparativnom i kvantitativnom metodom je vršeno poređenje poljoprivrednih gazdinstava i preduzeća prema veličini i regionima, kao i podsticaji agraru i zadrugarstvu Republike Srbije. Udruživanje treba da prati dominantnu poljoprivrednu proizvodnju određenog regiona, sa tendencijom razvoja organske poljoprivrede. Udruživanjem malih poljoprivrednih proizvođača u formi zadruge, kao i poljoprivrednih preduzeća u vidu klastera, mogu da se prevaziđu problemi usitnjenog zemljišta, povećana produktivnost i konkurentnost agrobiznisa, i ostvari adekvatniji pristup finansijskim sredstvima. Od 2017. godine se beleže značajnije mere podrške države agraru i zadrugarstvu. Ove mere moraju da budu konstantne i konzistentne, kako bi se reafirmisala još uvek nepovoljna situacija i stanje zadrugarstva. Preporučuje se uvođenje statističkog poslovnog registra zadruga i Strategije razvoja zadrugarstva u Srbiji.

Ključne reči: zadruge, mere podrške zadrugarstvu, agrobiznis, MSP, Republika Srbija.

JEL: Q13, Q14, Q18.

¹ Miloš Dimitrijević, dr, Naučni saradnik, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Kragujevac, mdimitrijevic@kg.ac.rs, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7922-8299>.

UVOD

Povezivanje ekonomskih subjekata je od posebne važnosti, naročito u poljoprivredi, koja uglavnom proizvodi sirovine. Jedino njihovom preradom se može povećati dodata vrednost i cena finalnog proizvoda. Time se utiče na konkurentnost celog poljoprivredno-prehrambenog sektora (*Dimitrijević, 2023*).

Zadruga mogu da grupišu, koordiniraju i utiču na sve zainteresovane strane. Zadruga preduzeća se moraju prilagođavati institucionalnim promenama. Ovo im omogućava da zaštite svoju pregovaračku moć u odnosu na druge ekonomske subjekte i da održe ili čak ojačaju svoj uticaj na organizaciju poljoprivredno-prehrambenih lanaca vrednosti i tržišta. Zemljoradničke zadruge su u pogledu horizontalnih povezivanja u mogućnosti da utiču na poljoprivrednu praksu i izbor proizvodnje poljoprivrednika, na zahteve tržišta i organizaciju konkretnog poljoprivrednog regiona (*Hannachi i ostali, 2020*).

Republiku Srbiju odlikuje niska iskorišćenost prerađivačkih kapaciteta (ispod 65%), nedovoljna prerada primarnih poljoprivrednih proizvoda i izvoz sirovina sa niskom dodatnom vrednošću. Mali poljoprivredni proizvođači zbog usitnjenog zemljišta i malog obima proizvodnje ne mogu da budu konkurentni, zbog čega je bitna njihova integracija i koordinacija („*Sl. glasnik RS*” br. 85/14).

Iako Republika Srbija ima značajne resurse za poljoprivrenu proizvodnju, agrobiznis i dalje nije dovoljno konkurentan. Konkurentnost agrobiznisa dodatno ometaju neadekvatne poljoprivredne politike, niska produktivnost i niska efikasnost u korišćenju resursa. Sa druge strane, poljoprivredni sektor je značajan za spoljnotrgovinski bilans Republike Srbije, jer je zemlja neto izvoznik poljoprivrednih i prehrambenih proizvoda. Uprkos ovim potencijalnim faktorima razvoja, agrobiznis u Srbiji je i dalje nedovoljno razvijen usled izražene fragmentacija zemljišta, zbog čega male farme nisu u mogućnosti da iskoriste ekonomiju obima. Mala i srednja pduzeća (MSP), kao i mala poljoprivredna gazdinstva u agrobiznisu su prepoznati kao faktori ekonomskog razvoja Republike Srbije. Mala poljoprivredna gazdinstva se suočavaju sa nedostatkom finansijskih sredstava za ulaganje u proizvodnju i mehanizaciju. Razvoj zadrugarstva je prilika da se prevaziđu ovi problemi i utiče na poboljšanje produktivnosti i konkurentnosti agrobiznisa. Takođe, organska proizvodnja, kao nova forma proizvodnje, se može značajno razviti kroz bolje korišćenje raspoloživog kvalitetnog zemljišta i zapošljavanje obrazovane radne snage (*Erić i ostali, 2015*).

Predmet ovog rada je sagledavanje strukture poljoprivrednih gazdinstava i preduzeća, dok je cilj rada da se ukaže na značaj njihovog udruživanja, kako bi se stvorili preduslovi za porast produktivnosti i konkurentnosti agrobiznisa, kao i boljih mogućnosti finansiranja. Na osnovu predmeta i cilja istraživanja postavljene su sledeće hipoteze istraživanja:

H₁: Usitnjenost poljoprivrednih gazdinstava Republike Srbije može biti prevaziđena udruživanjem poljoprivrednih proizvođača.

H₂: Osnivanje zadruga i udruživanje poljoprivrednih preduzeća treba da bude u skladu sa dominantnom poljoprivrednom proizvodnjom i komparativnim

prednostima određenog regiona Republike Srbije, sa tendencijom razvoja organske poljoprivrede.

H₃: Udruživanjem malih i srednjih poljoprivrednih preduzeća u formi klastera i poljoprivrednih proizvođača u vidu zadruga stiču se preduslovi za poboljšanje produktivnosti i konkurentnosti agrobiznisa, kao i adekvatno finansiranje.

PREGLED LITERATURE

Termin agrobiznis je u literaturi istaknut još 1955. godine (*Hamilton, 2014, str. 560*). Agrobiznis je ranije opisan kao skup svih operacija uključenih u proizvodnju i distribuciju hrane i vlakana (*Cook i Chaddad, 2000, str. 209*), dok se u novije vreme mnogo šire definiše kao niz delatnosti uključenih u proizvodnju i distribuciju poljoprivrednih inputa, zatim proizvodnju na farmi, skladištenje, preradu i distribuciju finalnih proizvoda (*Edwards i Shultz, 2005, str. 57*). Agrobiznis se definiše i kao skup svih aktivnosti uključenih u proizvodnju i distribuciju poljoprivrednih potreba, u smislu inputa, zatim proizvodnih aktivnosti na farmi, kao i aktivnosti skladištenja, obrade i distribucije primarnih poljoprivrednih proizvoda i proizvoda izrađenih od njih (*King i ostali, 2010, str. 554*).

Agrobiznis obuhvata (Milanović i ostali, 2013, str. 299):

- predfarmerske delatnosti (proizvodnja industrijskih inputa za agrar);
- primarnu poljoprivredu (agrarni sektor – biljna i stočarska proizvodnja); i
- postfarmerske delatnosti (prerada, promet i potrošnja finalnih proizvoda).

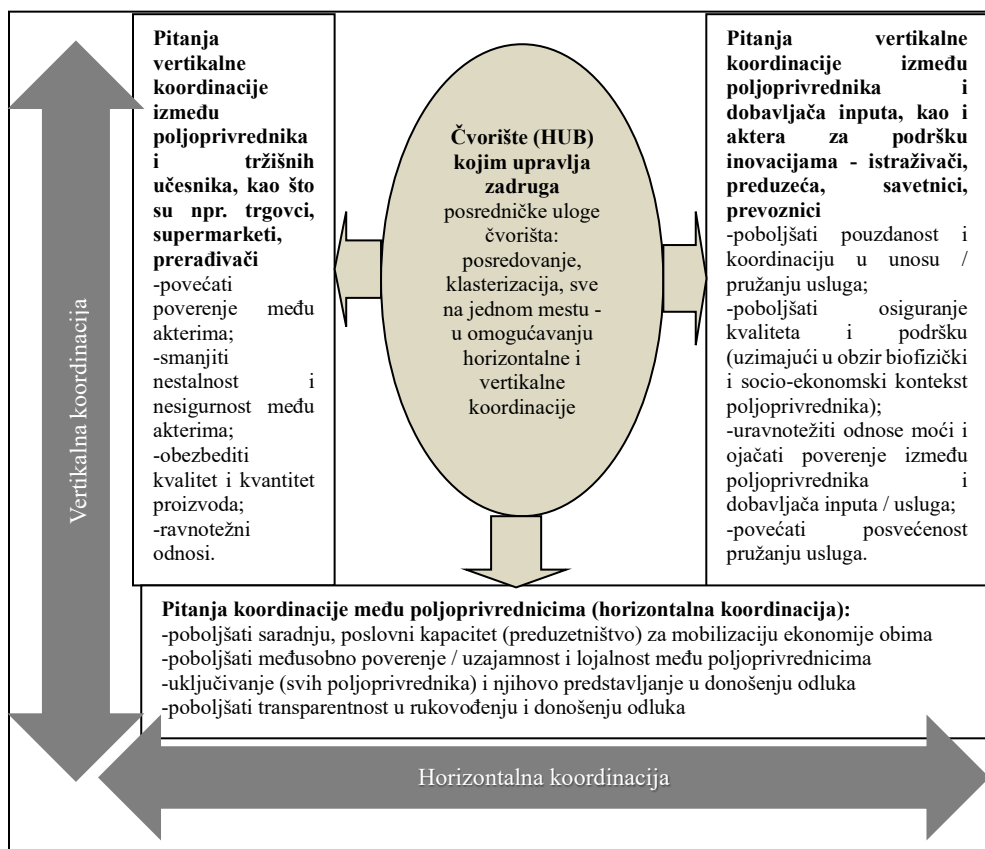
Agrobiznis obuhvata primarnu poljoprivrednu proizvodnju, tj. agrarni sektor kao centralni deo, zatim preradu i distribuciju poljoprivrednih proizvoda, i proizvodnju inputa za poljoprivredu (*Jovin i ostali, 2017*). Agrobiznis sistem treba posmatrati kao posebnu kooperaciju više povezanih delatnosti i aktivnosti - poljoprivreda, nabavka, prodaja, prerađivačka preduzeća, banke i druge strukture povezane sa proizvodnjom, preradom i prodajom poljoprivrednih proizvoda, gde se agrarni sektor izdvaja kao centralna komponenta agrobiznis sistema. Sistem agrobiznisa odslikava i višestruki oblik preduzetničke aktivnosti. Savremeni agrobiznis uključuje, očigledno, veliki broj podsistema, koji su neraskidivo povezani sa proizvodnjom i/ili prodajom poljoprivrednih proizvoda i zato se može posmatrati u kontekstu agrarnog preduzetništva (*Horbonos i ostali, 2018*).

Kao i mnoge druge delatnosti u savremenom svetu, tako je i poljoprivreda u velikoj meri izmenjena, primenom savremenih tehnologija. Agrobiznis se danas izuzetno široko posmatra i sadrži mnoge delatnosti i aktivnosti, direktno ili indirektno povezane sa poljoprivredom (*Ioris, 2018*). Shodno tome, potreban je kontinuirani razvoj novih pristupa agrobiznisa, uz uvođenje inovacija, praćenih odgovarajućim investicionim aktivnostima i podrškom relevantnih institucija, što može povećati efikasnost poljoprivrede i konkurentnost agrobiznisa u celini. Mora se naglasiti da je veoma važna uloga države za održivi razvoj agrara, odnosno, u kreiranju podsticajnog

ambijenta za stvaranje dodatnih radnih mesta, povećanje zaposlenosti i prihoda domaćinstava, sigurnost hrane i dr. (Akimova i ostali, 2016).

Takođe, vrlo je bitna povezanost podsistema u okviru agrobiznis sistema, koji se sastoji od predfarmerskog, farmerskog (poljoprivrednog) i postfarmerskog sektora (Dimitrijević, 2023). Zato lanac vrednosti predstavlja važnu determinantu razvoja odnosa između poljoprivrednih proizvođača, prerađivača, trgovaca i potrošača. Analiza lanaca vrednosti uzima u obzir veze između ovih ključnih aktera i bavi se kretanjem proizvoda od poljoprivrednika, preko distributera, do krajnjeg potrošača (Gómez i Ricketts, 2013).

Slika 1. Horizontalne i vertikalne koordinacije u poljoprivredi

Izvor: Kilelu, et al., 2016, p. 274.

Horizontalni odnosi se pritom odnose na interakcije među akterima koji učestvuju u tzv. istoj lančanoj vezi, radi razmene iskustava, informacija, znanja, resursa i drugih koristi. Sve je veća uloga vertikalne integracije između poljoprivrednog sektora i drugih povezanih sektora, što utiče na konkurentnost poljoprivredno-prehrambenog sistema (Dimitrijević, 2023). Vertikalna koordinacija zadruga sa lancima snabdevanja donosi koristi članovima zadruga. Snažan rast zadruga različitog stepena vertikalne koordinacije može doprinositi i održivosti, s obzirom da su zadruge povezane sa istorijskim, socijalnim, ekonomskim i političkim faktorima (Zhong i ostali, 2018).

Zadruga u svetu imaju veoma dugu tradiciju. Danas u svetu posluje oko 3.000.000 zadruga sa više od milijardu zadrugara (oko 12% svetske populacije). Zapošljavaju oko 280.000.000 ljudi, što je oko 10% ukupne zaposlene populacije u svetu. Trista najvećih zadruga ostvaruju promet od 2.409,41 milijardi USD dok obezbeđuju usluge i infrastrukturu potrebne društvu (*International Cooperative Alliance, 2024*).

Prema istom izvoru, u EU posluje više od 37.000 zemljoradničkih zadruga, sa oko 660.000 zaposlenih i 5,3 miliona zadrugara. Tržišni udeo poljoprivrednih zadruga u zemljama članicama EU je visok, tako da, na primer, u Holandiji iznosi 83 odsto, u Finskoj 79 odsto, u Italiji 55 odsto i Francuskoj 50 odsto. U najrazvijenijim zemljama EU zadruga učestvuju na tržištu poljoprivrednih proizvoda sa preko 70%, dok je u nekim sektorima učešće zadruga i veće. Poljoprivredne zadruga su glavni igrači u evropskoj poljoprivredi, gde čine 40–60% poljoprivredne trgovine, i ključni su akteri u kreiranju ruralne stvarnosti (*Ajates, 2020*).

Tabela 1. Vrste zadruga

Vrsta zadruga	Interes članova	Vrste članova
Proizvođačka zadruga	Proizvodna delatnost	Proizvođači-članovi
Radnička zadruga	Radni	Radnici-članovi
Potrošačka/korisnička zadruga	Potrošnja	Članovi potrošači: klijenti, porodica klijenata, neprofitne institucije, proizvođači, korporacije
Zadruga više zainteresovanih strana	Interes više od jednog člana	Članovi proizvođača, članovi potrošača, članovi radnika

Izvor: ILO, 2022.

Iz Tabele 1 se vidi da postoje proizvođačke, radničke, potrošačke i zadruga više zainteresovanih strana.

Tabela 2. Zadruga, zadružno zapošljavanje i članstvo širom sveta

Svet	Broj zadruga	Zadružno zapošljavanje			Ukupna zaposlenost (A+B+C)	Korisnici-članovi (D)	Ukupni članovi (B+C+D)
		Zaposleni (A)	Radnici-članovi (B)	Proizvođači-članovi (C)			
Evropa (37)	221.960	4.710.595	1.554.687	9.157.350	15.422.632	152.064.608	162.776.645
Afrika (35)	375.375	1.939.836	37.836	20.410.298	22.387.970	33.638.298	54.086.432
Azija (33)	2.156.219	7.426.760	8.573.775	219.247.186	235.247.721	320.130.233	547.951.194
Amerika (39)	181.378	1.896.257	982.285	3.237.493	6.116.035	417.580.396	421.800.174
Okeanija (12)	2.391	75.438	0	147.071	222.509	30.696.144	30.843.215
Ukupno	2.937.323	16.048.886	11.148.583	252.199.398	279.396.867	954.109.679	1.217.457.660

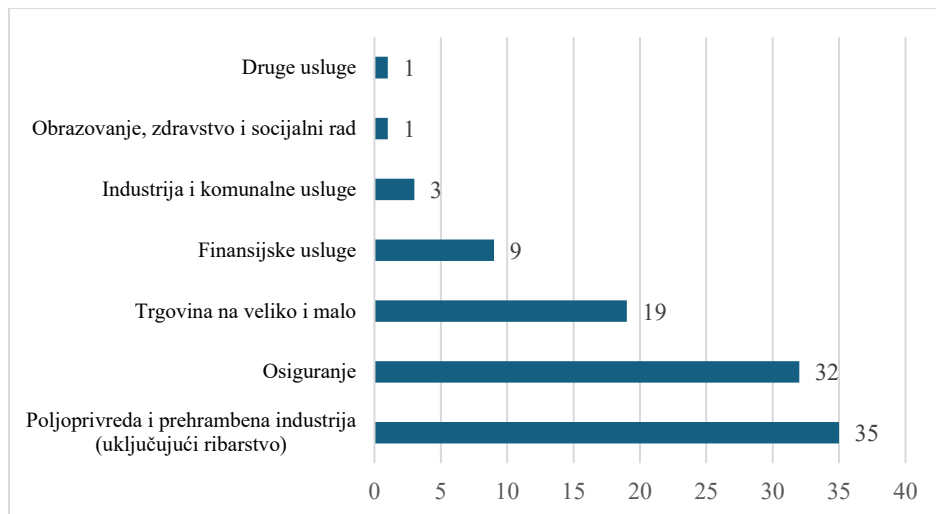
Izvor: *International Cooperative Alliance, 2017*.

Iz Tabele 2 se vidi da najveći deo zadruga dolazi iz azijskih zemalja. Uglavnom zbog značajnog broja iz Kine i Indije, Azija predstavlja veoma veliki deo zadružnog zapošljavanja, bez obzira na oblike rada. Dok su proizvođači-članovi dominantan oblik zadružnog zapošljavanja (preko 90%) u Aziji i Africi, u Evropi zaposleni takođe čine veliki udeo (30%). U Americi, članovi radnika predstavljaju značajan deo

zadružnog zapošljavanja (16%), dok se ogroman broj članova korisnika nalazi prvenstveno u SAD-u i Kanadi.

Naredni, Grafikon 1 prikazuje najznačajnije zadruge u svetu prema ekonomskoj aktivnosti, tj. prometu. Zaključuje se da su najznačajnije zadruge u oblasti poljoprivrede i prehrambene industrije. Zatim slede osiguranje, trgovina na veliko i malo, finansijske usluge, industrija i komunalne usluge, obrazovanje, zdravstvo i socijalni rad i druge usluge.

Grafikon 1. Ekonomska aktivnost zadruga u svetu: top 300 prema prometu u USD, %

Izvor: *World Cooperative Monitor, 2023.*

METODOLOGIJA

Istraživanje prezentovano u ovom radu može da se podeli u tri dela, a sprovedeno je na osnovu dostupnih sekundarnih podataka Republike Srbije, preuzetih sa Republičkog zavoda za statistiku, Ministarstva finansija, Ministarstva za brigu o selu, Ministarstva poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Narodne skupštine Republike Srbije. Istorijska metoda, kao i metoda analize i sinteze su korišćene za ispitivanje stanja i razvijenosti zadrugarstva Republike Srbije.

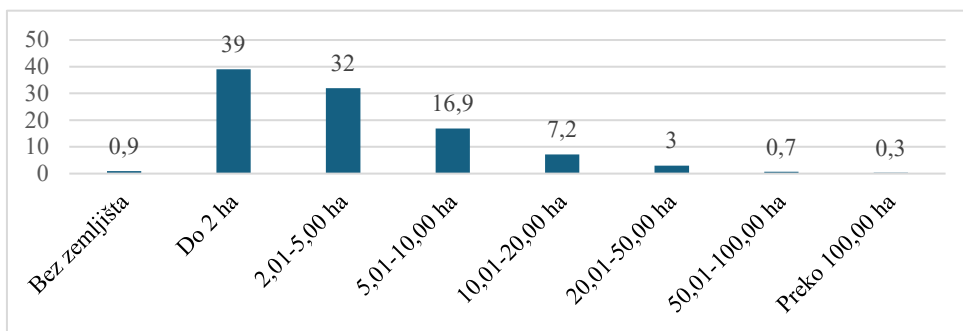
U prvom delu istraživanja je na osnovu komparativne metode vršeno poređenje poljoprivrednih gazdinstava po regionima Republike Srbije, kao i različitih pravnih formi u ukupnom broju gazdinstava pravnih lica. U drugom delu je isti metod korišćen za poređenje poljoprivrednih preduzeća prema veličini i regionima Republike Srbije, kao i razvijenost organske proizvodnje u regionima Republike Srbije. U trećem delu je vršena analiza, tj. primenjen kvantitativni i komparativni metod istraživanja za poredjenje ukupnih podsticaja agraru, kroz agtarni budžet i subvencije u poljoprivredi, kao i podsticaja razvoju zadrugarstva od 2017. godine, s obzirom da je od tada napravljen prvi vidljiviji pomak za podršku zadrugarstvu. U okviru svih delova istraživanja je korišćena kvalitativna i deskriptivna analiza za tumačenje rezultata do kojih se došlo.

REZULTATI

Značaj razvoja zadruga Republike Srbije

Mali vlasnici su rasprostranjeni širom sveta. Zemljoradničke zadruge se često smatraju efikasnim instrumentom za premošćivanje jaza između malih zemljoradnika i savremene poljoprivrede jer omogućavaju proizvodnju velikih razmera i obezbeđuju kvalitet poljoprivrednih proizvoda (*Zhong i ostali, 2023*). Zadruga imaju bitnu ulogu u ekonomskoj održivosti poljoprivrednih gazdinstava i u usvajanju ekološki prihvatljivih praksi (*Candemir i ostali, 2021*).

Grafikon 2. Struktura poljoprivrednih gazdinstava Republike Srbije, prema veličini korišćenog zemljišta, %, 2018.

Izvor: RZS, Statistički godišnjak, 2023.

Grafikon 2 je pokazao veliku usitnjenost poljoprivrednog zemljišta, gde dominira zemljište do 2 ha (39%), odnosno 5 ha (32%).

Tabela 3. Broj gazdinstava prema KPZ, prosečno KPZ, intervali i kategorije KPZ u Republici Srbiji i po regionima, 2018.

	Republika Srbija	Beogradski region	Region Vojvodine	Region Šumadije i Zpadne Srbije	Region Južne i Istočne Srbije
KPZ	3.475.894	145.533	1.574.366	1.035.998	719.997
Broj PG	564.541	30.033	127.070	242.636	164.802
Prosečno KPZ po PG	6,16	4,85	12,39	4,27	4,37
Površina KPZ prema intervalima, ha					
< 1 ha	106.587	6.749	26.306	40.949	32.583
1,01-2 ha	110.893	6.146	17.112	50.142	37.493
2,01-5 ha	182.253	10.201	26.873	88.838	56.341
5,01-10 ha	96.262	4.536	21.662	44.011	26.053
10,01-20 ha	40.876	1.517	16.305	14.608	8.447
20,01-30 ha	11.072	315	7.072	2.112	1.573
30,01-50 ha	6.062	177	4.325	855	704
50,01-100 ha	3.825	79	3.104	262	381
100,01 ha <	1.422	42	1.139	81	159

Izvor: RZS, Struktura, ekonomska snaga i marketing proizvoda poljoprivrednih gazdinstava, 2018.

Tabela 3 je pokazala da je prosečno KPZ (korišćeno poljoprivredno zemljište) po PG (poljoprivredno gazdinstvo) u Republici Srbiji iznosilo 6,16 ha, najveće je bilo u Vojvodini (12,39 ha), a najmanje u Šumadiji i Zapadnoj Srbiji (4,27 ha). Region Šumadije i Zapadne Srbije je dominirao po malim površinama KPZ, sve do 10 ha, od kada dominaciju preuzeo Region Vojvodine. Čak, prema površini KPZ preko 50 ha je i iza Regiona Južne i Istočne Srbije.

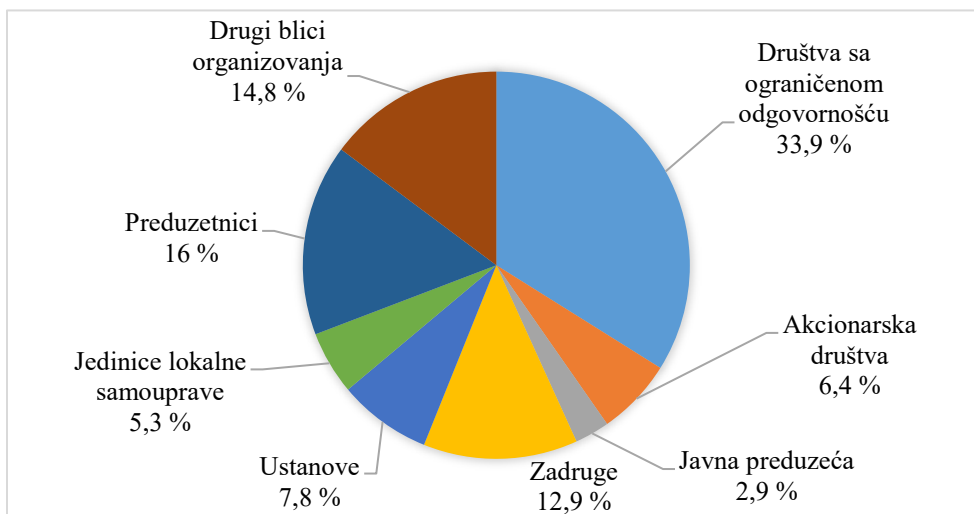
Tabela 4. Broj poljoprivrednih gazdinstava u Republici Srbiji, po regionima, 2023.

	Republika Srbija	Beogradski region	Region Vojvodine	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Region Južne i Istočne Srbije
KPZ	4.073.703	174.291	1.732.762	1.305.204	861.446
Broj PG	508.365	26.297	111.884	224.433	145.751
Prosečno KPZ po PG	6,4	5,7	13,2	4,4	4,4

Izvor: RZS, Popis poljoprivrede, 2023.

Prema najnovijem popisu poljoprivrede iz 2023. (Tabela 4), u odnosu na prethodni popis, došlo je do porasta prosečnog KPZ po PG, kako na republičkom nivou, tako i u svim regionima. Međutim, primetilo se i opadanje broja PG na svim nioima, kako republičkom, tako i po regionima.

Grafikon 3. Učešće različitih pravnih formi u ukupnom broju gazdinstava pravnih lica

Izvor: RZS, Popis poljoprivrede, 2012.

Sa Grafikonom 3 se zaključilo da, prema pravnoj formi gazdinstava, je najveći broj društava sa ograničenom odgovornošću (33,9 %), preduzetnika (16%), i zemljoradničkih zadruga (12,9 %). Od ukupnog broja registrovanih zadruga u Srbiji (5127), aktivno je poslovalo 57 % zadruga, od čega su 75% (2170) zemljoradničke zadruge (*Zadružni savez Srbije, 2024*).

Tabela 5. Gazdinstva pravnih lica prema pravnoj formi i gazdinstva preduzetnika po regionima

	Ukupno	Beogradski region	Region Vojvodine	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Region Južne i Istočne Srbije
Gazdinstva PL i preduzetnika, ukupno	3.000	127	1.355	1.005	513
Gazdinstva PL	2.521	111	1.178	814	418
Društvo sa ograničenom odgovornošću	1.018	38	587	278	115
Akcionarsko društvo	191	14	133	25	19
Javno preduzeće	86	8	20	47	11
Zadruga	386	13	181	107	85
Ustanova	235	14	43	121	57
Jedinica lokalne samouprave	158	12	46	52	48
Drugi oblici organizovanja	447	12	168	184	83
Preduzetnici	479	16	177	191	95

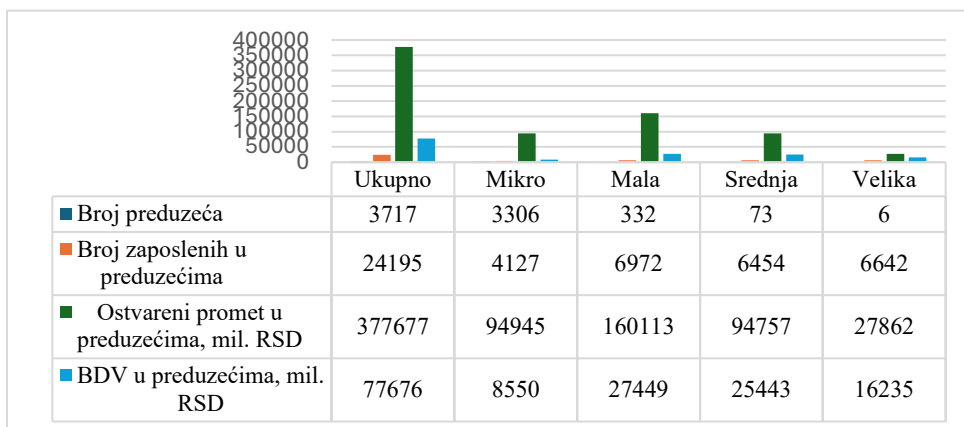
Izvor: RZS, *Popis poljoprivrede, 2012.*

Tabela 5 je pokazala da je najviše zadruga u Regionu Vojvodine, zatim Regionu Šumadije i Zapadne Srbije, Regionu Južne i Istočne Srbije i na kraju u Beogradskom regionu.

Značaj udruživanja za razvoj agrobiznisa Republike Srbije

Mala i srednja preduzeća (MSP) su važni pokretači razvoja agrobiznisa, i zato je vrlo bitno inoviranje njihovog poslovanja. Zemlje EU su se fokusirale na povećanje inovativnosti svojih ekonomija podsticanjem saradnje malih i srednjih preduzeća. Poljoprivreda sve više zalazi u industrijski način proizvodnje i povezuje se sa industrijom i drugim privrednim granama, tj. sa predfarmerskim i postfarmerskim sektorom, što ujedno predstavlja i agrobiznis sistem. Zbog fleksibilnosti MSP i njihove sposobnosti da se prilagode savremenim ekonomskim trendovima, očekuje se da će biti jedan od važnijih činilaca razvoja agrobiznisa.

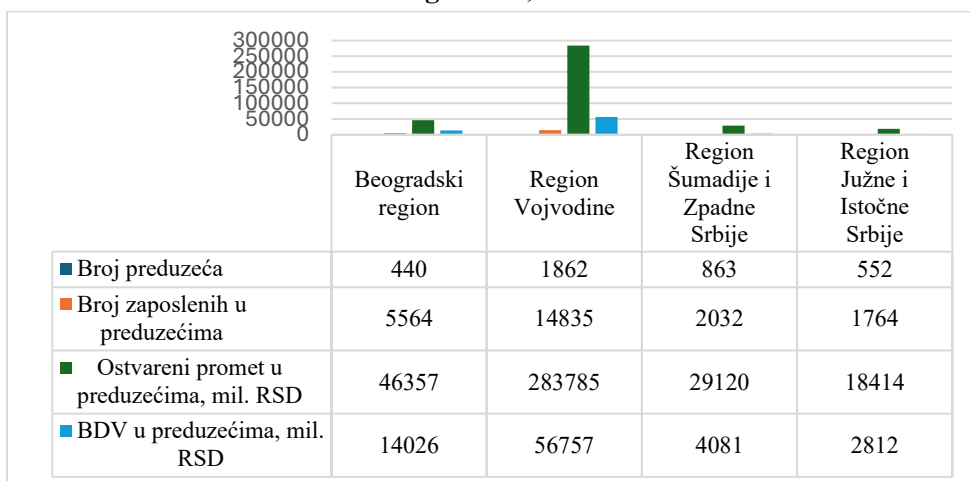
Grafikon 4. Struktura poljoprivrednih preduzeća Republike Srbije, prema veličini, 2022.

Izvor: RZS, *Preduzeća u Republici Srbiji, prema veličini, 2022.*

Grafikon 4 je pokazao da je, prema broju poljoprivrednih preduzeća, bilo najviše mikro preduzeća, zatim malih i srednjih, i na kraju velikih. Najviše radnika su zapošljavala mala preduzeća, dok su velika zapošljavala nešto malo više radnika nego srednja preduzeća, dok su u zbiru MSP zapošljavala neuporedivo veći broj radnika od velikih preduzeća. Mikro poljoprivredna preduzeća su zapošljavala najmanji broj radnika. Najveći ostvareni promet su imala opet mala poljoprivredna preduzeća, zatim mikro, srednja, i na kraju velika preduzeća. Što se tiče BDV poljoprivrednih preduzeća, tj. doprinosa privrednom razvoju Republike Srbije, najveći značaj su imala opet poljoprivredna MSP, pa tek onda velika i mikro. Zaključilo se da poljoprivredna MSP imaju veliki značaj, ne samo za budući razvoj agrara, već i ukupni privredni razvoj Republike Srbije.

Grafikon 5. Struktura poljoprivrednih preduzeća Republike Srbije po regionima, 2022.

Izvor: RZS, *Preduzeća u Republici Srbiji, prema veličini, 2022.*

Najveći broj poljoprivrednih preduzeća je bio u Regionu Vojvodine, zatim Regionu Šumadije i Zapadne Srbije, Regionu Južne i Istočne Srbije i na kraju u Beogradskom regionu. Međutim, prema broju zaposlenih radnika, ostvarenom prometu, kao i BDV-u preduzeća, najznačajniji je ponovo bio Region Vojvodine, ali odmah posle njega i Beogradski region, pa tek onda Region Šumadije i Zapadne Srbije i Region Južne i Istočne Srbije (Grafikon 5). Zaključilo se da su poljoprivredna preduzeća u Beogradskom regionu, posle Regiona Vojvodine, imala veći značaj, u odnosu na druge regione. To može biti zbog veličine preduzeća u tom regionu, tj. Region Vojvodine je imao 3 velika poljoprivredna preduzeća, Beogradski region 2, Region Šumadije i Zapadne Srbije nijedno i Region Južne i Istočne Srbije 1. Međutim, prema broju zaposlenih radnika, prometu i BDV, u svim regionima, osim Beogradskog, veći značaj u odnosu na velika su imala poljoprivredna MSP (Tabela 6). Zbog toga je ponovo dokazan značaj udruživanja i osnivanja zadruga, posebno za Region Šumadije i Zapadne Srbije i Region Južne i Istočne Srbije, s obzirom da su imali veliki broj manjih poljoprivrednih preduzeća, koja u toj strukturu definitivno nemaju odgovarajuću tržišnu snagu.

Tabela 6. Struktura poljoprivrednih preduzeća prema veličini i regionima Republike Srbije, 2022.

	Mikro	Mala	Srednja	Velika
Beogradski region				
Broj preduzeća	399	36	3	2
Broj zaposlenih u preduzećima	481	714	265	4.104
Ostvareni promet u preduzećima, mil. RSD	6.612	17.987	4.884	16.874
BDV u preduzećima, mil. RSD	813	2.665	623	9.925
Region Vojvodine				
Broj preduzeća	1.564	234	61	3
Broj zaposlenih u preduzećima	2.155	5.124	5.466	2.090
Ostvareni promet u preduzećima, mil. RSD	71.326	128.990	74.856	8.614
BDV u preduzećima, mil. RSD	6.195	22.843	21.906	5.813
Region Šumadije i Zapadne Srbije				
Broj preduzeća	824	33	6	/
Broj zaposlenih u preduzećima	930	578	524	/
Ostvareni promet u preduzećima, mil. RSD	12.015	6.186	10.919	/
BDV u preduzećima, mil. RSD	1.133	983	1.966	/
Region Južne i Istočne Srbije				
Broj preduzeća	519	29	3	1
Broj zaposlenih u preduzećima	561	556	199	448

	Mikro	Mala	Srednja	Velika
Ostvareni promet u preduzećima, mil. RSD	4.992	6.950	4.098	2.374
BDV u preduzećima, mil. RSD	409	958	947	498

Izvor: RZS, *Preduzeća u Republici Srbiji, prema veličini, 2022.*

Žitarice (pšenica, kukuruz) su bile najzastupljenije u Vojvodini, kao i industrijsko bilje (šećerna repa, suncokret, soja, duvan, uljana repica). Što se tiče povrća, krompir, kupus i kelj, kao i paradajz su bili najzastupljeniji u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije, a pasulj i paprika u Regionu Južne i Istočne Srbije. Što se tiče krmnog bilja, lucerka i detelina su bili najzastupljeniji su u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije, kao i livade i pašnjaci i kukuruz za krmu. Jabuke, šljive i maline su bile najzastupljenije u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije, a višnje u Regionu Južne i Istočne Srbije. Grožđe je bilo najzastupljenije u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije, a zatim u Regionu Južne i Istočne Srbije. Stočarstvo je bilo najzastupljenije u Regionu Šumadije i Zapadne Srbije (najveći broj grla goveda, ovaca, koza, živine i košnica), a najveći broj grla svinja se gajio u Vojvodini (RZS, *Statistički godišnjak, 2023*).

Što se tiče organske proizvodnje Region Šumadije i Zapadne Srbije je dominirao i prema površini pod organskom proizvodnjom i prema stočarskoj proizvodnji, osim uzgoja svinja i živine, gde je dominantnu poziciju imao Region Vojvodine (Tabela 7).

Tabela 7. Organska proizvodnja Republike Srbije, po regionima, 2022.

	Republika Srbija	Beogradski region	Region Vojvodine	Region Šumadije i Zapadne Srbije	Region Južne i Istočne Srbije
Površina, ha	25.035,1114	79,0485	8.680,6376	8.830,5647	7.444,8606
Goveda	9.423	0	3.036	4.375	2.012
Ovce	13.212	0	285	7.708	5.219
Koze	522	0	69	178	275
Svinje	217	0	170	35	12
Konji	20	0	0	0	20
Živina	40.066	922	34.775	475	3.894
Pčele	103.236	3.300	100	43.213	56.623

Izvor: MPŠV, 2022.

Ohrtabruje porast broja organskih proizvođača iz godine u godinu u Republici Srbiji. 2020. godine ih je bilo 596, 2021. 616, a 2022. 651 (MPŠV, 2022). Za budući razvoj organske poljoprivrede se ističe značaj zadružne aktivnosti (Kovačević, 2021).

Da bi odgovorila zahtevima savremenog tržišta i komparativne prednosti pretvorila u konkurentske, Republika Srbija treba da što više umreži poljoprivredne proizvođače i pruži istovremeno veću podršku malim porodičnim preduzećima i farmama, po uzoru na razvijene evropske zemlje. Smatra se da je ruralni razvoj moguće ostvariti ukoliko u selima postoje ekonomski subjekti koji mogu da „nose“ taj razvoj, kao što su mala i srednja preduzeća, zadruge i drugi oblici poslovnih udruženja i aktivnosti (Aničić i ostali, 2019).

Zato je bitno udružiti mala i srednja preduzeća u poljoprivredi u moderne oblike organizovanja i klastere, inovirati njihov razvoj kroz uvođenje viših faza prerade primarnih proizvoda i povezivanje sa drugim privrednim delatnostima u okviru agrobiznis sistema, čime bi se stvorio održiv i konkurentan sektor malih i srednjih preduzeća u agraru (*Dimitrijević i ostali, 2021*). Bitno je unapređenje koordinacije i saradnje u poljoprivrednom sektoru, u cilju prevazilaženja problema fragmentacije i modernizacije poljoprivredne proizvodnje, kao i primene informacionih tehnologija, sa namerom poboljšanja efikasnosti poljoprivrednih preduzeća (*Dimitrijević i ostali, 2020*).

Poljoprivreda, generalno posmatrano, sve više zalazi u industrijski način proizvodnje i povezuje se, kako sa industrijom, tako i sa drugim privrednim granama, naročito sa predfarmerskim i postfarmerskim sektorom, što ujedno predstavlja i agrobiznis sistem, koji se nastoji razvijati integralno. S obzirom na promenljivu prirodu svetske poljoprivrede i tržišta hrane, proizašla je potreba za vertikalnom koordinacijom duž poljoprivredno-prehrambenog lanca (*Kirsten i Sartorius, 2002*).

Mere podrške razvoju zadrugarstva i agrara Republike Srbije

Zadruge u Srbiji su u veoma nepovoljnom položaju, naročito zbog nedostatka finansijskih sredstava. Takođe, pored ograničenih sredstava, suočavaju se i sa otežanim privlačenjem kapitala, jer ne praktikuju izdavanje hartija od vrednosti i učestvovanje na berzi (*Nikolić, 2018*). Zadrugarstvo u Srbiji je doživelo degradaciju posle drugog svetskog rata, da bi period tranzicije i privatizacije 1990-ih doneo nove probleme. Prvi vidljiv pomak i pomoć zadruge dobijaju tek 2017. godine u iznosu od 200 miliona dinara, kao i naredne 2018. godine u iznosu preko 800 miliona dinara, za razvoj zadrugarstva (*Zakić i Nikolić, 2018*). Na osnovu iznetog se uočava bitna uloga države u „oživljavanju“ zadruga i njihovom daljem razvoju, za šta su potrebni odgovarajući podsticaji i pomoć države.

Mere podrške poljoprivrednim zadrugama su se aktivno sprovodile od 2017. godine, što predstavlja iskorak u odnosu na dosadašnju višedecenijsku praksu. Međutim, da bi se poljoprivredno zadrugarstvo reformisalo potrebne su kontinuirane mere podrške. Takođe, savremeno zadrugarstvo se ne bazira samo na udruživanju pojedinačnih poljoprivrednih gazdinstava, već iskustva razvijenih zemalja pokazuju da se udruživanje u poljoprivredi ostvaruje i u drugim sektorima, kao što su usluge, promet, proizvodnja, itd. (*Đurić, 2022*).

Tabela 8. Finansijski okvir podrške zadrugama u Republici Srbiji za 2021. godinu

Tip zadruge	Maksimalan iznos bespovratnih sredstava (u dinarima)
Novoformirane zemljoradničke i poljoprivredne zadruge	7.500.000
Stare zemljoradničke i poljoprivredne zadruge	15.000.000
Turističke, zanatske i socijalne zadruge	7.500.000

Izvor: Ministarstvo za brigu o selu Republike Srbije, Programi u 2021.

U periodu 2017-2021., pomenutom projektu, a kasnije i javnoj meri, na raspolaganju je bilo skoro 2,2 milijarde dinara (oko 18,7 miliona evra) budžetskih sredstava za dalju preraspodelu zemljoradničkim zadrugama različitih profila (*Jeločnik i ostali, 2023*).

Tabela 9. Raspoloživa i odobrena budžetska sredstva za podršku zadrugama, RSD

Godina	Ukupno raspoloživa sredstva	Ukupno odobrena sredstva	Udeo odobrenih u raspoloživim sredstvima (u %)
2017.	200.000.000,00	182.217.046,67	91,11
2018.	823.515.000,00	804.849.368,19	97,73
2019.	667.463.000,00	652.179.644,13	97,71
2021.	507.500.000,00	492.510.521,86	97,05
Ukupno	2.198.478.000,00	2.131.756.580,85	96,97

Izvor: *Jeločnik et al., 2023, str. 887.*

Dosadašnja podrška zadrugarstvu je preokrenula dosadašnji trend gašenja zadruga u situaciju da je u poslednjih nekoliko godina osnovano preko 1.100 novih zemljoradničkih zadruga. Neke od preporuka u kom pravcu treba da se kreću budući podsticaju se odnose na kreiranje modela raspodele podsticaja koji bi blago favorizovao zadruge okupljene oko proizvodnih linija većeg ekonomskog potencijala i socijalne koristi, ili specifične ideje koje čuvaju kulturu i tradiciju određene seoske zajednice (*Jeločnik i ostali, 2023*).

Kada je reč o podsticajima u agraru Republike Srbije, poslednjih godina se beležio porast agrarnog budžeta i subvencija u poljoprivredi, koji su u 2023. i 2024. godini zabeležili rekordne istorijske iznose, ali i kreditiranja poljoprivrede od strane komercijalnih banaka. Što se tiče podsticaja u poljoprivredi i ruralnom razvoju najviše podsticaja se izdvajalo za direktne podsticaje u poljoprivredi, zatim za mere ruralnog razvoja, IPARD, kreditnu podršku i na kraju za posebne podsticaje (*Dimitrijević, 2023a*). Poseban rast subvencija u agraru (Tabela 10), kao i mere podrške zadrugama (Tabela 9), zabeležene su od 2017. godine.

Tabela 10. Podsticaji u agraru Republike Srbije, u mil. RSD

God.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.	2024.
Subvencije	31.600	34.315	41.580	41.008	48.583	50.628	68.723	88.108
Agrarni budžet	43.787	44.109	51.776	52.713	52.824	62.074	79.704	104.746

Izvor: *Ministarstvo finansija & Narodna skupština Republike Srbije, Zakon o budžetu, za posmatrane godine*

Međutim, isto tako je neophodno, pored rekordnih podsticaja agrara, obezbediti i adekvatan podsticaj udruživanja u agraru.

DISKUSIJA

Jedan od osnovnih motiva za udruživanje u zemljoradničke zadruge je niska konkurentnost i produktivnost poljoprivrednih proizvođača. Sa druge strane je konkurencija u proizvodnji hrane sve veća, čime su mali i srednji poljoprivredni

proizvođači najugroženiji. Po ugledu na zadrugarstvo u razvijenim evropskim državama unaredjenje konkurentnosti malih i srednjih poljoprivrednih proizvođača je vezano za njihov organizovan nastup na tržištu (*Nestorov i ostali, 2015*). Reafirmacija zadrugarstva može da posluži za lansiranje kooperativnog preduzetništva i otvaranje novih radnih mesta (*Zakić Vujatović i Stojanović, 2003*). Nasuprot drugim zemljama, u Srbiji je evidentan nedostatak poslovnih funkcija zadruga u cilju unapređenja konkurentnosti zadružnog poslovanja (*Ševarlić i ostali, 2010*).

Rešavanje problema u vezi sa finansiranjem, vertikalnom integracijom i udruživanjem u klastere ili zadruga, mora biti jedan od prioriteta buduće razvojne politike. Promene u strukturi proizvodnje, takođe su neophodne, u smislu povećanja udela poljoprivredno-prehrambenih proizvoda sa većom dodatom vrednošću, odnosno, proizvoda viših faza prerade, suprotno trenutnom stanju, gde primarni poljoprivredni proizvodi dominiraju u okviru proizvodnje i trgovine (*Aničić i Paraušić, 2020*). Zato je potrebna bolja saradnja zemljoradničkih zadruga sa savetodavnim i drugim službama (*Nikolić i ostali, 2023*).

U budućnosti će zadruga morati da se suoče sa dva pitanja. Prvo, kako postati efikasniji, a drugo kako odgovoriti na društvene i ekonomske promene. Potrebno je efikasnije sprovođenje mera poljoprivrednih politike, čijem kreiranju moraju prisustvovati predstavnici zadruga. Adekvatna implementacija agrarne politike znači i adekvatne podsticaje za razvoj poljoprivrede i zadrugarstva. Novi zakon o zadrugama je pokušaj spasavanja zadruga i zadružnih saveza u našoj zemlji. Takođe, neophodno je doneti strategiju razvoja zadrugarstva u Srbiji (*Simonović i ostali, 2016*).

Udruživanje u sektoru agrara donosi niz koristi za poljoprivrednike. Većina razvijenih zemalja ima izraženu praksu podrške zadrugarstvu, prevashodno putem mera agrarne politike. U okviru različitih razvojnih programa Republike Srbije sada postoji finansijska podrška postojećim i novoformiranim zadrugama, kako u oblasti poljoprivrede, tako i agroturizma, zanatstva i drugih delatnosti u ruralnim područjima, što se ocenjuje kao pozitivan iskorak u odnosu na dosadašnju praksu, gde je zadrugarstvo bilo marginalizovano. Prateći iskustva zemalja u kojima je zadrugarstvo u poljoprivredi razvijeno, zaključuje se da jedino kroz konzistentne mere podrške i koordiniranu aktivnost svih subjekata u agrarnom sektoru, zadrugarstvo Republike Srbije može da doživi reafirmaciju (*Đurić, 2022*).

Zemljoradničke zadruga su odlično sredstvo za jačanje konkurentnosti ukupne poljoprivrede i individualnih gazdinstava. U proteklom periodu značajna podrška države je opredijeljena za afirmaciju i razvoj preduzetničkih inicijativa u vezi sa zemljoradničkim zadrugama i organizacije prerade na zadružnom nivou (*Subić i Jeločnik, 2021*). Uprkos prisutnosti problema sa kojima se zadruga u Srbiji trenutno suočavaju, uspostavljanje odgovarajućeg pravno-ekonomskog i društvenog ambijenta od strane kreatora politike, zadrugama treba dati ulogu pravnih lica koja će okupljati male proizvođače, uključivati ih na na taj način u dubljoj revitalizaciji nacionalne poljoprivrede i ruralnih područja, čime će one dobiti prisutniju ulogu (*Jeločnik i ostali, 2017*).

U nacionalnoj ekonomiji su klasteri i udruživanje prepoznati kao instrument za poboljšanje produktivnosti i inovativnosti MSP, kao i celokupnog agrobiznis sektora, ali i regionalnog razvoja i konkurentnosti. Budući razvoj klastera u agrobiznisu biće direktno vezan za stvaranje povoljnog poslovnog ambijenta za mala i srednja preduzeća, stimulativnu poljoprivrednu politiku, kao i razvijene preduzetničke inicijative u cilju zajedničkog delovanja i saradnje (*Paraušić i ostali, 2013*). Poljoprivredna preduzeća mogu postati efikasnija boljim povezivanjem i međusobnom koordinacijom, kao i udruživanjem u vidu klastera što bi dovelo do prevazilaženja problema usitnjenosti zemljišta i fragmentacije poljoprivredne proizvodnje. Pored toga, na ovaj način, poljoprivrednim preduzećima bi se omogućio i bolji pristup poljoprivrednim kreditima i drugim finansijskim podsticajima (*Dimitrijević i ostali, 2020*).

Dalji razvoj finansiranja poljoprivrednih MSP treba da prati regulatorne promene u vidu olakšavanja uspostavljanja novih tržišnih institucija i instrumenata. Određenim merama poljoprivredne i integrisane ekonomske politike trebalo bi da se teži podsticanju što većeg broja malih i srednjih preduzeća u ovom kompleksu, kao i ostvarivanju pravnog subjektiviteta zemljoradničkih zadruga (*Petrović i Vuković, 2016*). Udruživanje u vidu klastera u poljoprivredi može da dovede do porasta inovativnosti i konkurentnosti agrara, ali i održivog razvoja Republike Srbije (*Paraušić i Domazet, 2018*).

Poljoprivredna preduzeća i zadruge su nedovoljno zastupljene u poljoprivrednim resursima zemlje. Dodatna ograničenja su male parcele, nedostatak opreme za skladištenje i preradu poljoprivrednih proizvoda. Mala i srednja preduzeća, poljoprivrednici i preduzetnici su pokretačka snaga u većini zemalja u razvoju i razvijenim zemljama sveta, tako da isti značaj i ulogu treba da imaju u Republici Srbiji, posebno u razvoju agrobiznisa. Poljoprivrednim MSP i proizvođačima je potreban adekvatan i lakši pristup finansijskim sredstvima (*Sedlak i ostali, 2016*), imajući u vidu njihov teži pristup ovim sredstvima u odnosu na druge sektore (*Jolović i ostali, 2014*), što se može postići adekvatnim udruživanjem u vidu zadruga i drugih organizacionih formi.

Zadruge i druge organizacije poljoprivrednika mogu da obezbede dodatnu vrednost agrobiznis firmama. Udruživanjem u zadruge ili u klasterse se povećava efikasnost resursa i postižu se sinergijski efekti koje pojedinci kao članovi nisu mogli postići. S obzirom da klasteri predstavljaju najpovoljniji oblik integracije i inkluzije za slabo razvijena lokalna poljoprivredna gazdinstva, zadruge, mikro, mala i srednja preduzeća, to može imati širi uticaj na poljoprivredu i privredni razvoj Republike Srbije. Pridruživanje agro klasterima u Srbiji može uticati na lokalni i regionalni razvoj, pronalaženje novih tržišta, uvođenje inovacija, standarda kvaliteta i zapošljavanja, kao i bolji pristup finansijskim sredstvima (*Cvijanović i ostali, 2023*).

Iako je prekinuta višedecenijska nepovoljna praksa finansiranja i marginalizovanja zadrugarstva Republike Srbije, da bi se zadrugarstvo Srbije adekvatno reformisalo potrebno je nastaviti kontinuiranu podršku njegovom razvoju kroz konstantno prisutvo države, ne samo u vidu finansijske podrške, već i reformisanja zadruga po ugledu na razvijene zemlje i podsticanja zadruga da same dodatno stiču kapital kroz emitovanje hartija od vrednosti i aktivno učešće na berzi.

ZAKLJUČAK

Imajući u vidu izražene probleme u agraru Republike Srbije u vidu usitnjenih poljoprivrednih gazdinstava, izražene fragmentacije proizvodnje, otežane koordinacije, nedostatka finansijskih sredstava, proizvodnje poljoprivrednih proizvoda sa niskom dodatnom vrednošću, niske produktivnosti i konkurentnosti agrobiznis sektora, potrebna je adekvatna organizacija i udruživanje, kako poljoprivrednih proizvođača u vidu zadruga, tako i poljoprivrednih MSP u vidu klastera i drugih organizacionih formi, u cilju prevazilaženja ovih nedostataka i boljem pristupu finansijskim sredstvima.

S obzirom na izraženu usitnjenost poljoprivrednog zemljištva, ističe se posebna uloga udruživanja malih poljoprivrednih gazdinstava i zadruga u cilju prevazilaženju ovog problema, ali i mogućnosti jednostavnijeg pristupa kapitalu i finansiranju, čime je dokazana prva hipoteza. Region Šumadije i Zapadne Srbije je region sa najvećim brojem poljoprivrednih gazdinstava, a sa druge strane region sa najusitnjenijim poljoprivrednim zemljištem, po poljoprivrednom gazdinstvu. Zbog toga je udruživanje poljoprivrednih proizvođača u formi zadruga od izuzetnog značaja za ovaj, ali i druge regione. Takođe, ovaj region dominira prema broju poljoprivrednih MSP, odmah posle Regiona Vojvodine, ali je prema njihovom poslovanju i značaju za privredni razvoj ispred njega i Beogradski region. Zbog toga se ogleda značaj udruživanja ovih poljoprivrednih preduzeća, u formi klastera. Region Šumadije i Zapadne Srbije prednjači prema voćarskoj i povrtarskoj proizvodnji, ali i organskoj proizvodnji, što treba biti smernica prilikom osnivanja zadruga i udruživanja MSP u ovom regionu. Ovim je dokazana i druga hipoteza, da određeni regioni, naročito sa usitnjenom proizvodnjom i neadekvatnom tržišnom snagom preduzeća, treba da se udružuju u oblasti dominantne proizvodnje određenog kraja, ali sa tendencijom razvijanja organske poljoprivrede, kao novog vida proizvodnje i razvojne šanse. Ujedno, udruživanjem poljoprivrednih MSP i malih poljoprivrednih gazdinstava se utiče na porast produktivnosti i konkurentnosti agrobiznisa, ali i jednostavnije dolaženje do finansijskih sredstava za proizvodnju i novu mehanizaciju, čime je dokazana i treća hipoteza istraživanja.

Preporuke koje mogu da se daju jesu značaj uvođenja statističkog poslovnog registra zadruga i drugih pravnih lica koja posluju po zadružnim principima kao okvira za prikupljanje podataka, njihovu obradu i analizu, zatim izrada statističkih finansijskih i nefinansijskih pokazatelja ekonomskih i socijalnih karakteristika zadruga i drugih pravnih lica koja posluju po zadružnim principima, osnivanje E-zadruga, baziranih na inovacijama i savremenim trendovima u poslovanju, kao i donošenje Strategije razvoja zadrugarstva u Srbiji i nove Strategije poljoprivrede i ruralnog razvoja, u kojima će biti uključene i ove preporuke za razvoj zadrugarstva Republike Srbije. Buduća istraživanja treba da uporede razvijenost zadrugarstva Republike Srbije sa drugim razvijenim zemljama.

Finansijska podrška države razvoju zadrugarstva Republike Srbije je od nemerljivog značaja, imajući u vidu njihovu još uvek nepovoljnu poziciju. Značajinija podrška zadrugarstvu je zabeležena od 2017. godine, što je razultiralo osnivanjem novih zemljoradničkih zadruga. Udruživanje poljoprivrednih proizvođača i MSP su rešenja

za mnoge izražene probleme u poljoprivredi, prevashodno usitnjenog poljoprivrednog zemljišta i niskog stepana prerade poljoprivrednih proizvoda. Adekvatnim finansiranjem daljeg razvoja zadrugarstva mogu da se pravaziđu ovi problemi, ostvari rast poljoprivredne proizvodnje, kao i privredni razvoj Republike Srbije.

LITERATURA

- Ajates, R.** (2020). An integrated conceptual framework for the study of agricultural cooperatives: from repolitisation to cooperative sustainability. *Journal of Rural Studies*, 78, 467–479. doi:10.1016/j.jrurstud.2020.06.019.
- Akimova, Y.A., Kochetkova, S.A., Kovalenko, E.G., & Zinina, L.I.** (2016). Public-Private Partnership in Agribusiness. *International Review of Management and Marketing*, 6:4, 814-822.
- Aničić, D., Nestorović, O., Simić, N., & Miletić, S.** (2019). The perspectives of sustainable development of Serbia's agriculture in globalized environment. *Economics of Agriculture*, 66:1, 221-235. doi:10.5937/ekoPolj1901221A.
- Aničić, J., & Paraušić, V.** (2020). Trends in development of Serbian agriculture after the economic crisis in 2008. *Western Balkan Journal of Agricultural Economics and Rural Development*, 2:2, 111-122. doi: 10.5937/WBJAE2002111A.
- Candemir, A., Duvaléix, S., & Latruffe, L.** (2021). Agricultural cooperatives and farm sustainability—A literature review. *Journal of Economic Surveys*, 35:4, 1118-1144. <https://doi.org/10.1111/joes.12417>.
- Cook, M. L., & Chaddad, F. R.** (2000). Agroindustrialization of the global agrifood economy: bridging development economics and agribusiness research. *Agricultural Economics*, 23:3, 207–218. doi.org/10.1016/S0169-5150(00)00093-1.
- Cvijanović, D., Vukotić, S., & Mirčetić, V.** (2023). Associating in Serbian agriculture: cooperatives and clusters. In: Bosančić, B. (Ed.), *XII International Symposium on Agricultural Sciences "AgroReS 2023"* (191-201). Faculty of Agriculture, University of Banja Luka.
- Dimitrijević, M.** (2023). *Inovativni pristupi održivom razvoju agrara*. Kragujevac: Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
- Dimitrijević, M.** (2023a). Trendovi u finansiranju poljoprivrede Republike Srbije. *Bankarstvo*, 52:4, 70-103. doi: 10.5937/bankarstvo2304070D.
- Dimitrijević, M. S., Vržina, S., & Lekovic, M.** (2020). Agricultural enterprises and economic growth: a regional analysis in the Republic of Serbia. *Economics of Agriculture*, 67:2, 585–600. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj2002585D>.
- Dimitrijević, M., Ristić, L., & Stojković, D.** (2021). Značaj malih i srednjih preduzeća u razvoju agrarnog sektora Republike Srbije. *Agroekonomika*, 50:90, 29-40.
- Đurić, K.** (2022). Measures of support to the development of agricultural cooperatives in the Republic of Serbia. *Ekonomija: teorija i praksa*, 15:1, 25-40.
- Edwards, M., & Shultz, C.** (2005). Reframing Agribusiness: Moving from Farm to Market Centric. *Journal of Agribusiness*, 23:1, 57-73.
- Erić, D., Đurićin, S., & Pantić, O.** (2015). Development of SMEs and small farms in agribusiness in Serbia. *Journal of Applied Quantitative Methods*, 218-237.
- Gómez, M. I., & Ricketts, K. D.** (2013). Food value chain transformations in developing countries: Selected hypotheses on nutritional implications. *Food Policy*, 42, 139–150. doi:10.1016/j.foodpol.2013.06.010.
- Hamilton, S.** (2014). Agribusiness, the Family Farm, and the Politics of Technological Determinism in the Post–World War II United States. *Technology and Culture*, 55:3, 560–590. doi:10.1353/tech.2014.0067.

- Hannachi, M., Fares, M., Coleno, F., & Assens, C.** (2020). The “new agricultural collectivism”: How cooperatives horizontal coordination drive multi-stakeholders self-organization. *Journal of Co-operative Organization and Management*, 8:2, 100-111. <https://doi.org/10.1016/j.jcom.2020.100111>.
- Horbonos, F., Pavlenchyk, N., Pavlenchyk, A., & Skrynkovskyy, R.** (2018). Study of cooperation in agribusiness as a socio-economic phenomenon. *Technology Audit and Production Reserves*, 1:5(39), 14-21. <https://doi.org/10.15587/2312-8372.2018.124670>.
- ILO** (2022). *Measuring Cooperatives An information guide on the ILO Guidelines concerning Statistics of Cooperatives*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---ed_emp/---emp_ent/---coop/documents/publication/wcms_858833.pdf
- International Cooperative Alliance** (2017). *Cooperatives and employment second global report - Contribution of cooperatives to decent work in the changing world of work*. <https://ica.coop/sites/default/files/2021-11/Cooperatives%20and%20Employment%20Second%20Global%20Report.pdf>
- International Cooperative Alliance** (2024). <https://ica.coop/en/cooperatives/facts-and-figures>
- Ioris, A.** (2018). The Politics of Agribusiness and the Business of Sustainability. *Sustainability*, 10:5, 1648. 1-21. doi:10.3390/su10051648
- Jeločnik, M., Kovačević, V., & Subić, J.** (2017). Co-operatives as an element of entrepreneurship development in Serbian agriculture. In: *Proceedings “Development of entrepreneurship: Horizons of growth”, International scientific and practical conference*, 11-22. Stavropol State Agrarian University, Stavropol.
- Jeločnik, M., Subić, J., & Vasiljević, Z.** (2023). Supporting programs for the development of cooperatives in the Republic of Serbia. *Economics of agriculture*, 70:3, 881-896. <https://doi.org/10.59267/ekoPolj2303881J>.
- Jolović, A., Njegovan, Z., & Čavlin, M.** (2014). Financing of the agriculture in Serbia: state and prospects. *Economics of Agriculture*, 61:1, 127-137. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1401127J>.
- Jovin, S., Eremić-Đorić, J., Laban, B., & Milić, D.** (2017). Financial and business advisory services for small and medium enterprises and entrepreneurs in agribusiness in Serbia. *Industrija*, 45:4, 93-112. doi:10.5937/industrija45-15252.
- Kilelu, C. W., Klerkx, L., & Leeuwis, C.** (2016). Supporting Smallholder Commercialisation By Enhancing Integrated Coordination In Agrifood Value Chains: Experiences With Dairy Hubs In Kenya. *Experimental Agriculture*, 53:02, 269-287. doi:10.1017/s0014479716000375.
- King, R. P., Boehlje, M., Cook, M. L., & Sonka, S. T.** (2010). Agribusiness Economics and Management. *American Journal of Agricultural Economics*, 92:2, 554-570. doi:10.1093/ajae/aaq009.
- Kirsten, J., & Sartorius, K.** (2002). Linking agribusiness and small-scale farmers in developing countries: Is there a new role for contract farming? *Development Southern Africa*, 19:4, 503-529. doi:10.1080/0376835022000019428.
- Kovačević, V.** (2021). Analysis of current state and limiting factors for the development of organic sector in Serbia. *Western Balkan Journal of Agricultural Economics and Rural Development (WBJAERD)*, 3:1, 23-33. doi: 10.5937/WBJAE2101023K.
- Milanović, M., Stevanović, S. & Vićentijević, D.** (2013). Konkurentnost i potencijali agrarne spoljne trgovine Srbije. *Teme*, 37:1, 297-317.
- Ministarstvo finansija & Narodna skupština Republike Srbije** (2017-2024). *Zakon o budžetu od 2017-2024. godine*.
- Ministarstvo za brigu o selu Republike Srbije** (2021). Programi u 2021. Program podrške razvoju zadrugarstva dodelom bespovratnih sredstava za unapređenje poslovanja i tehnološki razvoj zadruga na čitavoj teritoriji Republike Srbije. <https://www.mbs.gov.rs/doc/program-2021.pdf>

- MPŠV** (2022). *Organska proizvodnja*. <http://www.minpolj.gov.rs/organska/>
- Nestorov, J., Tomić, D., & Puškarić, A.** (2015). Uloga zemljoradničkog zadrugarstva u unapređenju konkurentnosti malih i srednjih poljoprivrednih gazdinstava u Vojvodini. *Agroekonomika*, 44:65. 68-78.
- Nikolić, M.** (2018). Modeli finansiranja zadruga. *Finansije*. 1:6, 66-88.
- Nikolić, M., Vučković, D., & Mihailović, N.** (2023). Cooperation between agricultural extension service and cooperatives-state and possibilities. *Journal of Agricultural Sciences (Belgrade)*, 68:3. <https://doi.org/10.2298/JAS2303363N>.
- Parausić, V., & Domazet, I.** (2018). Cluster development and innovative potential in Serbian agriculture. *Economics of Agriculture*, 65:3, 1159–1170. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1803159P>.
- Parausić, V., Cvijanovic, J., & Mihailović, B.** (2013). Market analysis of clusters in Serbian agribusiness. *Economics of Agriculture*, 60:4, 713–728.
- Petrović, P., & Vuković, D.** (2016). Financial sources of small and medium enterprises for agribusiness and eco-tourism in Serbia. *Economics of Agriculture*, 63:4, 1433–1444. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1604433P>.
- RZS** (2012). *Popis poljoprivrede 2012. Deo I*. Beograd: RZS.
- RZS** (2018). *Struktura, ekonomska snaga i marketing proizvoda poljoprivrednih gazdinstava, 2018*. Beograd: RZS.
- RZS** (2022). *Preduzeća u Republici Srbiji, prema veličini, 2022*. Beograd: RZS.
- RZS** (2023). *Popis poljoprivrede, 2023*. Beograd: RZS.
- RZS** (2023). *Statistički godišnjak 2023*. Beograd: RZS.
- Sedlak, O., Jovin, S., Pejanović, R., Ćirić, Z., & Eremić Đodić, J.** (2016). Access to finance for micro, small and medium business units in Serbian agribusiness. *Economics of Agriculture*, 63:4, 1219–1235. <https://doi.org/10.5937/ekoPolj1604219S>.
- Simonović, Z., Mihailović, B., & Milovanović, Z.** (2016). Cooperatives and farmers association as a model of entrepreneurship in Serbian agriculture regarding the case of Nisava district. *Economics of agriculture*, 63:2, 699-712.
- „**Sl. glasnik RS**” br. 85/14. *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014 – 2024*.
- Subić, J., & Jeločnik, M.** (2021). Economic Effects of Public Support in Promotion of Cooperatives in Serbia. In *Proceeding from the X international conference Competitiveness of Agro-food and environmental economy (CAFEE 2021)*, 112-122. Faculty of Agro-Food and Environmental Economics.
- Ševarlić, M. M., Nikolić, M., & Simmons, R.** (2010). Agricultural cooperatives and their membership in cooperative unions in Serbia. *Applied Studies in Agribusiness and Commerce*, 4:3-4. 25-32.
- World Cooperative Monitor** (2023). *Executive Summary*. https://ica.coop/sites/default/files/2024-01/a4_executive_summary_3_1.pdf
- Zadružni savez Srbije** (2024). *Katalog zadruga*. <https://www.zssrbije.org/>
- Zakić Vujatović, Z., & Stojanović, Ž.** (2003). Afirmacija zadrugarstva kao trećeg modela tranzicije u Srbiji - propuštena šansa u udarnim krugu privatizacije. *Ekonomski vidici*, 8:4, 441-454.
- Zakić, V. & Nikolić, M.** (2018). Finansijska podrška države zadrugama u Srbiji. *International Journal of Economic Practice and Policy*, 1, 158-174.
- Zhong, Z., Jiang, W., & Li, Y.** (2023). Bridging the gap between smallholders and modern agriculture: Full insight into China's agricultural cooperatives. *Journal of Rural Studies*, 101, 103037. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2023.103037>.
- Zhong, Z., Zhang, C., Jia, F., & Bijman, J.** (2018). Vertical coordination and cooperative member benefits: Case studies of four dairy farmers' cooperatives in China. *Journal of Cleaner Production*, 172, 2266–2277. doi:10.1016/j.jclepro.2017.11.184.

THE IMPORTANCE OF FINANCING COOPERATIVES AND ASSOCIATIONS FOR AGRIBUSINESS DEVELOPMENT IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Miloš DIMITRIJEVIĆ

Abstract

The cooperation of economic subjects is of particular importance, especially in agriculture. The subject of the paper is an overview of the structure of agricultural farms and companies, while the aim is to point out the importance of their association for agribusiness development in the Republic of Serbia. A comparative and quantitative method was used to compare agricultural farms and companies according to size and regions, as well as incentives for agriculture and cooperatives in the Republic of Serbia. The association should follow the dominant agricultural production of a certain region, with the tendency to develop organic agriculture. By uniting small agricultural producers in the form of a cooperative, as well as agricultural enterprises in the form of a cluster, the problems of fragmented land can be overcome, the productivity and competitiveness of agribusiness can be increased, and more adequate access to financial resources can be achieved. Since 2017, more significant measures of state support for agriculture and cooperatives have been recorded. These measures must be constant and consistent, in order to reaffirm the still unfavorable situation and condition of cooperatives. It is recommended to introduce the statistical business register of cooperatives and the Strategy for development of cooperatives in Serbia.

Keywords: *cooperatives, measures to support cooperatives, agribusiness, SMEs, Republic of Serbia.*